

КОРПУС НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ВЧЕННЯ ФА ЦЗЯ (ЛЕГІСТІВ)

Сергій Кошовий

THE CORPUS OF NARRATIVE SOURCE OF THE SOCIAL AND POLITICAL DOCTRINE OF FAJIA (FA THINKERS)

Serhiy Koshovyi

The article examines a comprehensive description of the historical narrative sources of Ancient China (pre-Qin fajia texts in the Han imperial catalogue), the study and research of the legalist masters writings and ideas continues up to day.

The analysis made it possible to fulfill an important task, namely to convey to the Ukrainian readers a systematic explanation of the works of representatives of the «Legalist School (fajia)» of the Chunqiu and Zhanguo periods and to provide extensive information on the composition, history of creation, preservation, authenticity of each individual text, clarified terminology, modes of argumentation and researching of sources by Western scholarly society.

The study of the intellectual tradition of Ancient Chinese legalist concepts is timely within the tasks of domestic Sinology research, as it sheds light on the complexity and heterogeneity of the development of the socio-political thought attributed to the Chinese thinkers of the mentioned historical era.

Practical significance: invaluable material for clarification of the established postulates in textbooks and materials of seminars on the history of the Ancient World, Ancient China in particular on the subject of the analyzed historical period.

Keywords: Legalism, Legalist Treatises, history of Ancient China, the Spring and Autumn period (Chunqiu), the period of the Warring States (Zhanguo), Chinese intellectual tradition.

Імператорська колекція династії Хань є найдавнішим відомим зібранням каталогу китайських рукописів. Саме з доби Хань ця систематизована бібліографічна колекція містить розділ історичної хроніки династії Хань «Хань шу» (Hanshu, 《漢書》) під назвою «Трактат про класичні та інші тексти» (Yiwen zhi, 《藝文志》), у якому йде мова зокрема і про представників суспільно-політичної течії фа цзя (fajia, 法家, l'école des légistes). У параграфі «Авторські тексти та представники філософських шкіл» (Zhuzi, 《諸子》) зазначається¹, що вони беруть свій початок від урядових управлінців, які вірили у систему нагород і покарань, а систему управління на основі ритуалу вважали другорядною. Відтак можемо стверджувати, що у добу династії Хань уже сформувалося бачення про легізм. Разом з тим, в цілому ми стикаємося з проблемою авторства текстів, їх датуванням, мовними, стилістичними відмінностями та структурою більшості класичних текстів, адже лівова частка текстів періоду «Воюючих держав», що збереглися на даний момент мають на думку дослідників відбиток принаймні чотирьох авторів: оригінального автора, його учнів і послідовників, пізніших редакторів та бібліографів стародавніх канонів, до прикладу таких як Лю Сян (Liu Xiang, 劉向, 79–6 рр. до Р. Х.) і його сподвижників, а також різноманітних переписувачів, особливо тих, хто за часів династії Хань копіював стародавні тексти, які передували періоду династії Цін на «уніфіковане, стандартизоване» письмо Ханьської доби.

Серед десяти пам'яток, які класифіковані як праці фа цзя та вказані в ханьському імператорському каталозі шість («Лі цзи», «Чу цзи», «Ю Ди цзи», «Чо Цо», «Янь Шиши», «Фа цзя янь») припинили згадуватися більше тисячоліття тому, два твори дійшли до наших днів віднос-

¹ 法家者流，蓋出於理官，信賞必罰，以輔禮制。[《漢書》《志》《藝文志》:271]。Цитати з «Хань шу» («Книга [про епоху] Хань») наведено за текстами, розміщеними на сайті Chinese Text Project (<http://ctext.org>), цифра позначає – параграф у тексті.

но неушкодженими («[Книга] Шан Цзюня» та «[Книга майстра] Хань [Фея] цзи»), а з двох інших лишилося кілька фрагментів («[Книга] Шень цзи» та «[Книга майстра] Шеня»).

Нижче наведені китайські джерела в порядку, який представлений в історичній хроніці «Хань шу» [261–270]:

«Лі цзи» (Lizi, 李子三十二篇 «[Книга] Лі [Куй] цзи»), твір з тридцяти двох глав. Автором вважається реформатор Лі Куй (455–395 pp. до Р. Х.) з держави Вей;

«Шан Цзюнь» (Shang jun, 商君二十九篇 «[Книга] Шан Цзюня»), твір з двадцяти дев'яти глав. Автор Шан Ян, головний реформатор державного утворення Цінь;

«Шень цзи» (Shenzi, 申子六篇. «[Книга] Шень цзи»), твір з шести глав. Автор Шень Бухай;

«Чу цзи» (Chuzi, 處子九篇 «[Книга] Чу цзи»), твір з дев'яти глав. Автором має бути Чу цзи, проте не залишилося даних в історичних хроніках про цю особу;

«Шень цзи» (Shenzi, 慎子四十二篇 «[Книга майстра] Шеня»), твір з сорока двох глав. Автор Шень Дао;

«Хань цзи» (Hanzi, 韓子五十五篇 «[Книга майстра] Хань [Фея] цзи»), твір з п'ятдесяти п'яти глав. Автор Хань Фей;

«Ю Ди цзи» (You Di zi 游棣子一篇 «[Книга майстра] Ю Ди цзи»), твір з однієї глави. Автор є невідомою особою. Дослідники припускають, що він був одним із представників фа цзя (легістів/законників) пізнього періоду Чжань'го «Воюючих держав», сучасником Шень Дао та Хань Фей;

«Чао Цо» (Chao Cuo, 晁錯三十一篇 «[Книга] Чао Цо»), твір з тридцять однієї глави. Автор Чао Цо;

«Янь Шиши» (Yan Shi shi, 燕十事十篇 «[Книга] Янь Шиши»), твір з десяти глав, автор невідомий;

«Фа цзя янь» (Fa jia yan, 法家言二篇 «[Книга] промов [представників] фа цзя»), твір з двох глав, автор невідомий.

Найдавнішим збереженим текстом є політичний трактат «Книга Шан Цзюня» (Shangjun shu, 《商君書》). Традиція приписує його авторство самому Шан Яну (Shang Yang, 商鞅, 390–338 pp. до Р. Х.) – державному діячеві і реформатору Стародавнього Китаю, відомому також під іменами Гунсунь Ян (Gongsun Yang, 公孫鞅), Вей Ян (Wei Yang, 衛鞅) чи Шан Цзюнь/Володар Шан (Shangjun, 商君). Він був головним міністром сяном (керівник усіх посадових осіб державної служби, цивільної та військової адміністрації) у державі Цінь (Qin guo, 秦國) та здійснив масштабні перетворення у межах однієї держави, які згодом привели до перетворення державного утворення Цінь на сильного військового і політичного гравця доби Чжань'го (Zhangguo, 戰國). Шан Ян – це постать, яка залишила глибокий слід в історії Китаю. Основні його життєві віхи містить праця Сима Цяня «Ши цзі» («Історичні записи») в розділі 68 «Біографія Шан Цзюня» (商君列傳, Shangjun liezhuan)².

Датування твору відносять до другої половини IV ст. до Р. Х., дець близько поміж 358 р. та 338 р. до Р. Х. Нідерландський дослідник Я. Дайвендак вважав, що цей твір датується не пізніше першої половини III ст. до Р. Х. Як цілком вірно констатує ізраїльський дослідник Ю. Пінес пам'ятка в цілому була написана до об'єднання Стародавнього Китаю 221 року до Р. Х., адже текст трактату дуже неоднорідний з точки зору дат його складання і стилю викладу: деякі розділи, ймовірно, були написані самим Шан Яном, інші можуть походити з-під пера його безпосередніх учнів і послідовників, а деякі інші були написані через десятиліття і навіть століття після його смерті. Беручи до уваги ці обставини можемо стверджувати, що даний твір доцільно вважати і розглядати як збірку праць Шан Яна та його послідовників, які сформуvalи цю компіляцію, що відображає інтелектуальну еволюцію поглядів суспільно-політичного вчення фа цзя серед яких основна увага приділяється теоріям належного урядування реформи «школи» Шан Яна (Shang Yang xuepai, 商鞅學派) та конкретним заходам для її імплементації в історичну добу. Провідна ідея цих реформ полягала в тому, що держава повинна керувати своїми підданими за допомогою закону (фа) і це вважалось найефективнішим способом направити поведінку людей у напрямку, який бажаний для держави.

У процесі трансформації писемного джерела впродовж століть за оцінками фахівців було втрачено щонайменше п'ять розділів твору, кілька інших були сильно пошкоджені, ставши ледве розбірливими. З кінця XVIII ст. докладалися зусилля фахівців для підготовки критичного видання тексту та практичні кроки по виправленню пошкоджених частин пам'ятки. Проте минуло більше двох століть, перш ніж було опубліковано вичерпний критичний матеріал.

Історіографія XX та XXI століть зробила помітний крок у сторону переосмислення особи

² Цитати з «Історичних записів» Сима Цяня наведено за текстами, розміщеним на сайті Chinese Text Project (<http://ctext.org/>), цифра позначає – параграф у тексті.

Шан Яна. Посилюється увага фахівців до вивчення «Книги Шан Цзюня», що стало результатом більшої кількості перекладів європейськими мовами, ніж інші писемні пам'ятки, які відносять до традицій фа цзя. На сьогоднішній день є кілька перекладів «Шан цзюнь шу» одного з класичних зразків, що дійшли до нашого часу давньокитайського суспільно-політичного вчення фа цзя (легістів) західними мовами, зокрема – це перший переклад англійською мовою, який був опублікований у 1928 р. нідерландським синологом Я. Ю. Л. Дайвендаком (1889–1954). Згодом у 1963 р. було здійснено доповнення та перевидання цієї ж книги. Переклад на французьку мову цієї пам'ятки був здійснений Жаном Леві (Jean Levi) у 1981 р. (у 2005 р. побачило світ доопрацьоване видання) і було розраховане на широку франкомовну читацьку аудиторію і вважається таким, що є менш цінним з академічної точки зору. У 2017 р. англійською мовою вийшла накладом «Книга правителя Шан: апологетика державної влади в Стародавньому Китаї» ізраїльського науковця Юрія Пінеса, яка містила повний переклад тексту стародавньої пам'ятки з відповідними коментарями і тлумаченнями. Цього ж року німецький синолог Кай Фогельсанг (Kai Vogelsang) здійснив перший повний переклад на німецьку мову «Шан цзюнь шу» («Schriften des Fürsten von Shang»). Численні коментарі до пам'ятки роблять давньокитайський текст доступним для читача висвітлюючи історичне та інтелектуальне підґрунтя посилення держави Цінь.

Іншою пам'яткою, яка дійшла до нашого часу є давньокитайський трактат «Хань Фейцзи» (Han Feizi, 《韓非子》 «Книга майстра Хань Фея». Традиція приписує авторство одному із найвизначніших мислителів китайської інтелектуальної спадщини Хань Фею (Han Fei, 韓非, 281–233 рр. до Р. Х.), який відомий своєю історичною роллю в створенні «теоретичних основ» та ідейного підґрунтя для першої централізованої китайської імперії Цінь (Qin chao, 秦朝, 221–206 рр. до Р. Х.). Окрім цього, дослідники доби Чуньцю-Чжань'го розглядають його як великого об'єднувача ідей знакових представників суспільно-політичної течії фа цзя в єдину концептуальну теорію.

Хань Фей, ім'я якого вказано в назві книги, мав аристократичний титул та походив із правлячої родини держави Хань (Han guo, 韓國). Разом з майбутнім головним міністром держави Цінь Лі Си (Li Si, 李斯, ?280 – 208 рр. до Р. Х.) був учнем одного із видатних мислителів, пристрасного і майстерного полеміста періоду Чжань'го Сюнь Ціна (Xun Qing, 荀卿, бл. 335 – бл. 238 рр. до Р. Х., більш відомого як Сюнь цзи) та отримав особисте схвалення неординарності своїх поглядів на систему державного управління від Першого імператора Цінь (Qin Shi Huang di, 秦始皇帝, 259–210 рр. до Р. Х.). Те небагато, що нам відомо, в основному відображено в праці Сима Цяня «Ши цзі» («Історичні записи») в розділі 63 «Біографія Лао цзи і Хань Фея» (老子韓非列傳, Lao Zi Han Fei liezhuan).

Спочатку автор «Хань Фейцзи» шляхом компіляції всього прочитаного, побаченого, почутого створив для правителя його рідної держави Хань власне бачення у вигляді твору з метою надання йому надійної політичної та управлінської стратегії для забезпечення влади та зміцнення держави. Проте він не був почутим і сприйнятим у себе на Батьківщині. Таке траплялося доволі часто у ті часи і приклади не сприйняття ідей знайшли своє місце у текстах багатьох пам'яток історичної епохи. Його особистим мотивом для написання трактату у будь-якому разі було бажання отримати впливову посаду головного радника правителя Хань. Завдяки їй він прагнув спробувати переконати правителя запровадити реформи на основі принципів і практик представників фа цзя по аналогії з іншими державами-сусідами, які пройшли шлях реформ раніше і, таким чином, підвищити як свій власний статус, так і становище держави Хань – однієї з найслабших держав в період Чжань'го. Він від народження мав дефекти мовлення, позаяк був заїкою, тому думки краще викладав у письмовому вигляді.

Хоча авторство та автентичність тексту ставилися під сумнів у певні періоди, загальна думка дослідників полягає в тому, що Хань Фей написав більшість розділів. Хронологічні межі написання канонічної пам'ятки давньокитайської політичної філософії датується III століттям до Р. Х. Наскрізною темою цього тексту є так звана доктрина власного інтересу (конкуруючі та взаємодіючі інтереси правителів, міністрів і простого народу в особах чоловіків і жінок). Автор твору сповідує і пропонує авторитарний (директивний) стиль управління, який зосереджується на верховенстві авторитету правителя та централізації влади, надає пріоритет необхідності чітко встановлених регламентованих законів і практики застосування системи винагород та покарання.

З текстів, які класифікують своєю приналежністю до спадщини фа цзя в каталогах доби династій Хань, Суй і Тан, лише твір «Хань Фейцзи» цінувався за свою традицію з теорії державної влади та вишуканий літературний стиль, який зумів пережити мінливості часу і залишитися

більш-менш недоторканим та видозміненим з точки зору первинного тексту. Як і було зазначено у давніх каталогах («Хань шу»), твір складався з п'ятдесяти п'яти глав.

Питання про те, чи була написана вся книга самим Хань Феєм продовжує бути дискусійним серед наукової спільноти. На це вказують відмінності між розділами щодо стилю викладу матеріалу та способу аргументації наведених фактів, що, відповідно, наводить на думку багатьох науковців вважати таким, що були створені різними авторами. Проте, пристаючи на аргументацію Ю. Пінеса, наявні відмінності можна пояснити як відображенням процесу еволюції поглядів Хань Фея або необхідності адаптації певної аргументації для різних аудиторій та суспільних груп. Водночас зрозуміло, що твір повністю присвячений теорії державної влади, яка синтезує ідеї, методи і практики відомих реформаторів Шан Яна, Шень Дао та Шень Бухая, який зокрема узагальнив, переосмислив та збагатив ідеї своїх попередників.

Як зазначено в «Хань шу» пам'ятка з самого початку мала назву «Хань цзи» (Han zi, 《韓子》). З огляду на можливу плутанину з роботами сановника різних державних відомств більш пізньої епохи – есеїста, поета, письменника Хань Юя (Han Yu, 韓愈, 768–824 pp.) – у зв'язку з тотожністю (збігом) першого ієрогліфа в імені, починаючи з періоду династії Тан і далі, цей твір зазвичай зазначають як «Хань фей цзи» «[Книга майстра] Хань [Фея] цзи») в каталогах як приватних, так і державних колекцій, бібліографічних списках династійних історій і у виданнях щодо критичного аналізу самої праці.

Як видно із бібліографії наукових досліджень західними мовами за останні десятиліття, перелік яких на регулярній основі оприлюднює Пол Голдін (Paul R. Goldin), професор мов і цивілізацій Східної Азії в Університеті Пенсильванії, інтерес до вивчення традицій, методів та інших аспектів інтелектуальної спадщини суспільно-політичної течії фа цзя в особі Хань Фея значно перевищує число досліджень інших представників цього вчення, зокрема дослідження щодо реформ Шан Яна.

Вивчаючи інтелектуальну спадщину реформатора Шан Яна та його політичний трактат «Книга Шан Цзюня» нідерландський дослідник Ян Ю.Л. Дайвендак (Jan Julius Lodewijk Duyvendak, 1889–1954) у вступі до свого англійського перекладу «Книги Шан Цзюня» (1928 р.) також здійснив і представив науковій спільноті переклади окремих уривків з «Хань Фей цзи».

У 1939 р. вперше вийшов переклад з відповідними анотаціями «Повного зібрання творів Хань Фей цзи» (розділи з 1 по 30) на англійську мову, який здійснив В. К. Ляо (Wen-Kuei Liao). Через двадцять років, у 1959 р. видання було доповнено перекладом і аналізом високого рівня наукової кваліфікації решти 25 розділів твору давньокитайського філософа III ст. до Р. Х.

Власний переклад багатьох розділів твору «Хань Фей цзи» англійською мовою здійснив американський синолог, відомий своїми перекладами багатьох авторів китайської та японської літератури, викладач китайської мови Колумбійського та Стенфордського університетів Бертон Вотсон (Burton Dewitt Watson, 1925–2017). Переклад канонічного твору було опубліковано у 1964 році.

У 2024 р. Крістоф Харбсмеєр (Christoph Harbsmeier) – Почесний професор китайської мови в Університеті м. Осло та ад'юнкт-професор китайської літератури в Копенгагенському університеті опублікував двомовне (англійсько-китайське) видання «Мистецтво управління державою в Стародавньому Китаї» («The Art of Statecraft in Early China»), здійснивши коментований новий переклад одного із край дискусійних стародавніх китайських політичних трактатів «Хан Фей цзи».

Звернімося тепер до характеристики витоків та походження ідеології фа цзя (легізму), яка все ще залишається не з'ясованою до кінця. Інтерпретацій про генезис цього суспільно-політичного вчення існує багато. Існує припущення, що починаючи з періоду династії Суй (Sui, 隋, 581–618 pp.) початковим етапом можна вважати думки, викладанні у VII ст. до Р. Х. державним діячем Гуань Чжуном (Guan Zhong, 管仲, 720–645 pp. до Р. Х.), відомим також під іменами Гуань Іу (Guan Yiwu, 管夷吾) та Гуань Цзінчжун (Guan Jingzhong, 管敬仲) – головним міністром держави Ці (Qi guo, 齊國), чиє вчення та погляди представлене у творі «Гуань цзи» (Guan zi, 《管子》 «Книга майстра Гуаня»). Водночас на сьогодні низка дослідників його інтелектуальної спадщини, зокрема Ю. Пінес, яку поділяємо і ми, схильні вважати, що цей твір є лише частково пов'язаним з традицією фа цзя.

В розділі «Промови [держави] Ці» (《齊語》) літературному творі «Го юй» («Промови держав», Guoyu, 《國語》), в якому зібрані промови (юй) правителів та сановників, історичних осіб різних державних утворень (го) містяться окремі відомості про життя та діяльність Гуань Чжуна.

Гуань Чжун був родом з Іншан, був виходцем із торговців та відомий насамперед як державний діяч Стародавнього Китаю доби Чуңьцю («Весни й осені», Chunqiu shiqi, 春秋时期), який

успішно провів низку прогресивних соціально-економічних та адміністративних змін, політичних перетворень, реформу адміністративно-територіального поділу країни (столичного регіону та віддалених поселень), реорганізацію війська та військових поселень, карбування монет, податкову політику держави, висунув та обґрунтував концепцію управління на основі закону, ввів монополію на соляні промисли та видобуток заліза, а також розробив економічний принцип «цін чжун» (qing zhong, 輕重, «[встановлення балансу] легкого та важкого»), покликаний стабілізувати сезонні товарні ціни та принцип «шу» (shu, 數, «кількісні методи регулювання» економіки).

Період перебування його на високій управлінській посаді в Ці ознаменувався часом економічного зростання, політичної могутності, військової сили, розквіту культури цієї давньокитайської держави-го, що дало можливість правителю Хуань гуну (Qi Huan gong, 齊桓公) стати першим, хто отримав титул «ба» («гегемон») із «п'яти гегемонів» (Chunqiu wu ba, 春秋五霸) та володіти ним майже впродовж сорока років (680–643 рр. до Р. Х.) в історії чжоуського Китаю. Гуань Чжуну вдалося встановити нову традицію управління державою, що базується на єдиному державному юридичному законі. У пам'ятці міститься чимало висловлювань про те, що керувати державою по-справжньому можна лише завдяки закону (фа): «Хоча досконала людина може створювати закони, проте вона не може управляти державою, відмовившись від законів». Так виник його відомий вислів про те, що «закони – це батько та мати народу».

Оскільки реформи Гуань Чжуна проклали шлях до першого етапу становлення та еволюції ранньолегістської моделі управління державного утворення, він зазвичай вважається основоположником доктрини цього суспільно-політичного вчення. Ба більше, він був не просто теоретиком, а й першим загальноновизнаним практиком побудови державних інститутів влади у Стародавньому Китаї. У VI ст. до Р. Х. подібні реформи, включно з укладенням письмового Кодексу про покарання у державі Чжен (Zheng guo, 鄭國) здійснив перший радник правителя Цзи Чань (Zi Chan, 子產, ?–522 рр. до Р. Х.). У цілісну доктрину легізм було вже перетворено Шан Яном, Шень Бухаєм та Хань Феєм у більш пізній період.

У структурному плані «Гуань цзи» твір згруповано по 8 тематичних напрямках (розділах), при цьому до нашого часу дійшло 76 глав. Слід зауважити, що ця політико-філософська писемна пам'ятка є одним з найбільших за обсягом давньокитайських трактатів, що включає більше 130 тисяч ієрогліфів. Твір займає особливе місце в культурній традиції та інтелектуальній спадщині Стародавнього Китаю маючи еклектичний характер у формі есе викладених у певних максимах (моральних правилах або принципах), в якому містяться відомості про методи і підходи щодо управління державою, філософські, соціально-політичні, економічні та військові погляди ранніх китайських мислителів представників різних суспільних течій, а також адресовані правителю принципи самовдосконалення. Для тексту твору характерний такий своєрідний стилістичний прийом як паралелізм, на основі якого будуються різноманітні мовні конструкції та їх зіставлення. У композиційному плані трактат «Гуань цзи» написаний у формі питань та відповідей, а також у формі розгорнутих багатоступінчастих міркувань дидактичного характеру.

У 1987 р. у місті Цзибо (Zibo shi, 淄博市, провінція Шаньдун, територія адміністративної столиці стародавньої держави Ці) було засновано журнал «Альманах Гуань цзи» (Guanzi xuekan, 管子學刊) за результатами проведеної міжнародної синологічної конференції. Завдання, які були поставлені – продовження всебічного вивчення і дослідження пам'ятки «Гуань цзи», популяризація інтелектуального та культурного надбання держави Ці в історичній перспективі. Випуски альманаха видаються на регулярній основі.

У країнах Європи та США частковим вивченням цього трактату займалися бельгійський сходознавець М.С. де Арле (Charles de Harlez), німецький синолог, філолог-сходознавець Г. Габеленц (Georg von der Gabelentz), чеський учений з німецькомовного університетського середовища Г. Халоун (Gustav Haloun), американський дослідник Л. Маверік (Lewis Maverick), який здійснив переклад і дослідження економічних глав давньокитайської пам'ятки «Гуань цзи». Проте, повне видання твору англійською мовою читачі змогли побачити завдяки титанічній праці впродовж життя Почесного професора Університету Пенсильванії У. Алліна Рікетта (Walter Allyn Rickett, 1921–2020). Праця була виконана на високому фаховому рівні і була опублікована у двох томах.

Цілий ряд праць присвячено питанням ранньої форми легізму, яку пов'язують з мислителем, державним діячем Шень Бухаєм (Shen Buhai, 申不害, 385–337 рр. до Р. Х.), після якого збереглися лише декілька фрагментів твору «Шень цзи» (Shenzi, 《申子》) «[Книга] Шень цзи». Починаючи з XVII ст. дослідники констатують відсутність інформації щодо первинної кількості розділів оригінального твору. Натомість ми зустрічаємо часті цитування та посилання

на трактат під назвою «Шень цзи», авторство якого традиційно приписують йому. Зазвичай вважається, як свідчать (якщо посилатися на) хроніки династії Хань і більш пізніх періодів, що твір складався з шести п'янь (pian, 篇, зв'язка бамбукових планок), з яких три мали відповідні назви «Правитель і міністри» (jun chen, 君臣), «Про загальне/Основи» (da ti, 大體) і «Три символи/знаки» (san fu, 三符). Як можна судити з великою ймовірністю базуючись на наявних фрагментах твору «Шень цзи», він не представляв собою сюжети з довгими, розлогими есе, проте був сформований переважно з відносно коротких, але влучних і оригінальних різножанрових висловів в алегоричній формі. Зміст їх в основному стосується питань політики, мистецтва контролювати адміністративний апарат, вироблення управлінських рішень, застосування покарань тощо. Доктринальний підхід Шень Бухая мав назву «сінмін» (刑名, xing ming «покарання/виконання й імена/назви», «виконання [відповідно] з назвою [мір]» щоб з їхньою допомогою самовдосконалюватись і керувати державою). Особливо наголошував, що правитель має орієнтуватися не на догму традиції або етичні ідеали, а на користь для держави та на цілісну й продуману стратегію її розвитку.

Йому у авторитетному джерелі Сима Цяня «Ши цзі» (史記, Shi ji) було присвячено загалом шістьдесят вісім ієрогліфів і піднесено до рівня найоригінальнішого мислителя з питань адміністративних практик Стародавнього Китаю до часу появи першої об'єднаної імперії Цін в 221 р. до Р. Х. Окремі висловлювання та думки Шень Бухая містяться в «Люй ши Чунь цю» («Весни та осені пана Люя»), «Хань шу» («Книга [про епоху] Хань»), інших стародавніх пам'ятках та в ряді історичних компендіумів.

Він народився в державі Чжен (Zheng guo, 鄭國). У 375 році до Р. Х. це державне утворення було завойоване та анексоване державою Хань (Han guo, 韓國), де Шень Бухай під час володарювання правителя Чжао хоу (Han Zhaohou, 韓昭侯, ?–333 pp. до Р. Х.) був призначений головним міністром «Ченсяном» (cheng xiang, 丞相) ймовірно у 354 році. Йому вдалося змінити та реорганізувати управлінські підходи з метою кращого їх функціонування і зумів за допомогою вмілої дипломатії нейтралізувати потужні військові загрози з боку інших держав-сусідів. Обіймаючи посаду головного міністра здійснив за цей управлінський період політичну реформу, яка відома в джерелах та історичній літературі як «Реформа Шень Бухая в державі Хань» (Hanguo Shen Buhai de gaige, 韓國申不害的改革). Шень Бухай представив правителю принципи і прийоми забезпечення ефективного контролю над адміністративним апаратом, які згодом назвали «мистецтвом управління» – шу (術, shu). «Мудрий правитель – це тіло, чиновники – його руки. Правитель – голос, чиновники – ехо. Правитель – коріння, чиновники – гілля. Правитель здійснює верховний контроль, чиновники переймаються виконанням своїх посадових повноважень», сказано у творі. Він продовжував бути головним міністром принаймні більше п'ятнадцяти років, аж до своєї смерті; зазвичай це датується 337 роком до Р. Х. Шень Бухай полишив Хань сильною і державне утворення спромоглося вижити аж до 230 року до Р. Х. коли його завоювала могутніша держава Цін.

У відповідності до свідчень Сима Цяня: «Шень Бухай був родом із Цзін і колись служив дрібним чиновником у [державі] Чжен. Вченістю він привернув увагу Ханьського [правителя] Чжао хоу. Чжао хоу призначив його сяном [головним міністром]. Впродовж п'ятнадцяти років він удосконалював управління [і] майстерність в державі, у зовнішніх зносинах налагодив добрі відносини з чжухоу [правлячими елітами]. За життя Шень цзи держава була в порядку, армія сильною, [і] ніхто не наважувався напасти на Хань. Повчання Шень цзи має витоки зі [школи] Хуан лао і наголошує на покараннях [і принципах] найменування. [Він] написав книгу у двох частинах, яка називається «Шень цзи»³.

Найбільше увагу постаті Шень Бухая та аналізу твору «Шень цзи» представлено у роботах американського китаєзнавця Х.Г. Кріла (Herrlee Glessner Creel, 1905–1994) та британського дослідника М. Льове (Michael Loewe, 1922–2025). Проте, як було зазначено вище, поганий стан збережених фрагментів «Шень цзи» (з яких залишилося лише близько 1500 стародавніх символів) пояснює, чому не було опубліковано жодного повноцінного критичного видання цього тексту.

Іншою писемною пам'яткою, які згруповані і об'єднані як джерела по вивченню спадщини фа цзя є твір «Шень цзи» (Shenzi, 《慎子》) «Книга майстра Шеня», традиційно асоціюється з давньокитайським мислителем Шень Дао (Shen Dao, 慎到, бл. 395–315 pp. до Р. Х.), про якого ми маємо вкрай мало історичних свідчень. Шень Дао був родом з держави Чжао (Zhao guo, 趙國), був один із провідних сановників Академії Цзіся (Jixia xuegong, 稷下学宫, найбільший по

³ 申不害者，京人也，故郑之贱臣。学术以干韩昭侯，昭侯用为相。内修政教，外应诸侯，十五年。终申子之身，国治兵强，无侵韩者。申子之学本于黄老而主刑名。著书二篇，号曰申子。[史记 - 列传 - 老子韩非列传 :11].

тим часам центр філософських дискусій представників різних суспільно-політичних течій щодо різноманітної тематики) в державі Ці (Qì guo, 齊國) під час перебування при владі Сюань вана (Qì Xuan wang, 齊宣王, роки правління 342–324 до Р. Х.).

Відповідно до Сима Цяня, Шень Дао був родом з Чжао, написав твір з 12 розділів і розвивав вчення Хуан [ді]-Лао [цзи], опановував мистецтво вчення про дао [шлях] і де [добродійність]⁴.

Однак у бібліографічному розділі «Хань шу» йому приписується твір «Шень цзи» та віднесено до мислителів школи фа цзя (легістів). Зазначається, що твір складається з 42 розділів (п'янів)⁵. Його автентичний твір було втрачено, тому ми знаємо про нього в основному через ці непрямі згадування в інших писемних джерелах.

З оригінальних 42 розділів писемної пам'ятки сім збереглися (хоча й у неповному вигляді) в енциклопедії VII століття. Хань Фейцзи визначав його як автора концепції ши (shì, 勢, влада/харизма/непряма перевага чи авторитет), яка вплинула на подальший розвиток теорії послідовників фа цзя (легістів) щодо управління державою та відображала прагнення митця переосмислити соціально-політичні та культурно-історичні події минулого.

У липні 2007 р. Шанхайський музей опублікував черговий том з колекції стародавніх письмових пам'яток написаних на бамбукових дощечках, які походять з держави Чу (Chu guo, 楚國), що відносяться до періоду Чжань'го («Воюючі держави»). Серед іншого було оприлюднено шість бамбукових дощечок з текстом «Шень цзи», зокрема фрагмент під назвою «Шень Цзи говорить про повагу та ощадливість» (慎子曰恭儉), в якій загалом 128 ієрогліфів. Це єдині відомі зразки автентичного тексту авторства Шень Дао.

Переклад та анотацію англійською мовою наявних фрагментів тексту «Шень цзи» з відповідним науковим дослідженням трактату у структурно-композиційному та концептуальному плані здійснив у 70-і роки ХХ ст. британський синолог Пол Томпсон (Paul M. Thompson, 1931–2007). Спочатку це був його дисертаційний науковий доробок, а згодом була опублікована монографія, яка стала значною віхою у подальших дослідженнях спадщини Шень Дао. Науковцю вдалося встановити, що у III ст. до Р. Х. ця пам'ятка була широко поширена, але на превеликий жаль як цілісний текст втрачена вже в значно пізніший період, у добу династії Сун (960–1279 рр.) та залишилася лише фрагментарно. Дослідник провів ґрунтовну текстологічну наукову роботу, в якій він скомпонував втрачену книгу Шень Дао в єдине ціле із сотень цитат і згадувань її, які збереглися в інших китайських текстах, зокрема в «Люй ши Чуньцю» («Аннали Люй Бувея», Lüshi chunqiu, 《呂氏春秋》), «Хань Фейцзи», «Хуайнаньцзи» («[Трактат] майстра з Хуайнаня»), «Чжуан цзи» («Мудрець Чжуан», Zhuang zi, 莊子), «Сюнь цзи» («Мудрець Сюнь» [Сюнь Куан], Xun Zi, 荀子). Загалом учений встановив, що понад 120 збережених коротких фрагментів тексту вважаються автентичними частинами первинного тексту. У 2016 р. повний науковий переклад тексту усіх фрагментів зробив американський учений Ейрік Ланг Гарріс (Eirik Lang Harris). У світлі різних підходів до аналізу первинного тексту сюжетно було встановлено, що пам'ятка «Шень цзи» у жанровій специфіці перекликається з іншими текстами представників суспільно-політичної течії фа цзя, Шан Яна і Хань Фея особливо в частині методів управління державою.

Вплив традиції фа помітний у діяннях державних діячів ранньої імперії, особливо особи, яку вважають архітектором об'єднаної імперії Цінь (221–207 рр. до Р. Х.), Лі Си (Li Si, 李斯, 280–208 рр. до Р. Х.). Він є автором твору «Цзянь чжуке шу» («Доповідна записка проти вигнання гостей», Jianzhuke Shu, 《諫逐客書》). Це твір звернення до Ін Чжена (Ying Zheng, 嬴政, 260–210 рр. до Р. Х.), правителя держави Цінь, підготовлений Лі Си в 234 р. до Р. Х. Дана авторська праця була написана у відповідь на наказ про видворення усіх радників «біньке» держави Цінь, які не були народжені в Цінь, звинувачуючи їх у діяльності, яка не йде на користь Цінь. Йому вдалося підібрати правильні слова та аргументи апелюючи до минулого історичного досвіду Цінь щоб успішно переконати правителя держави скасувати свій наказ про видворення та аргументовано довів тезу про користь радників для Цінь. Докази спрацювали і вигнання було призупинено. Завдяки цьому твору Лі Си продовжив успішну кар'єру провідного політика в Цінь.

Варто наголосити, що у період Чжань'го для служилих осіб, радників «біньке» (bin ke, 賓客), чия кар'єра була розчаруванням на Батьківщині в силу несприйняття ідей та поглядів місцевою елітою, було звичайною практикою подорожувати до інших державних утворень у пошуках служби. Сам Лі Си був такою ж особою, оскільки він народився в державі Чу, але не зміг реалізувати кар'єру там, проте впродовж майже сорока років перебував на найвищих щаблях влади в Цінь.

⁴ 慎到, 趙人。田駢、接子, 齊人。環淵, 楚人。皆學黃老道德之術, 因發明序其指意。故慎到著十二論, 環淵著上下篇, 而田駢、接子皆有所論焉。[《史记》·《列傳》·《孟子荀卿列傳》:8].

⁵ 四十二篇, 归入法家者流 [《汉书》·《艺文志》著录《慎子》]

Колоритний літературно-філософський спадок поглядів та практик школи фа цзя поряд з думками представників інших суспільно-політичних течій також представлені в стародавньому тексті «[Трактат] майстра з Хуайнаня» (Huainanzi, 《淮南子》). Особливо якщо мова йде про 9-й розділ «Зразки головних методів» (Zhu shu xun, 主術訓), містить явно виражені легістські ідеї та інтелектуальні надбання. Дослідники вважають, зокрема історик Університету Макгілла Гріт Ванкеерберген (Griet Vankeerberghen) що датою створення слід вважати період бл. 139 р. до Р. Х., коли пам'ятка була представлена сьомому імператору династії Хань У ді (Han Wu di, 漢武帝, роки правління 141–87 рр. до Р. Х.). Твір представляє собою збірку нарисів із різноманітних дебатів, які проводилися при дворі Лю Аня (Liu An, 劉安, 179–122 рр. до Р. Х.), внука Лю Бана (Liu Bang, 劉邦, 247–195 рр. до Р. Х.) – засновника і першого імператора династії Хань. Повного перекладу цього стародавнього писання на західні мови немає, є лише фрагментарні.

Іншим державним діячем, якого часто вважають прихильником традиції фа цзя і який звертається до творів Шан Яна та Шень Бухая, є політичний радник, топосадовець доби династії Хань, мудрець, чиновник Чао Цо (Chao Cuo, 鼂錯, бл. 200(?)–154 р. до Р. Х.). Він був уродженцем Інчуані (Yingchuan, 潁川).

Чао Цо був учнем вченого Чжан Хуея (Zhang Hui, 張恢), який викладав теоретичні засади та ідейні імперативи фа цзя на основі письмової спадщини цього вчення. Під час правління імператора династії Хань Вень ді (漢文帝, роки правління 180–157 рр. до Р. Х.) він обіймав посаду «Тайчан» – Міністра церемоній (Tai chang, 太常). Пізніше він був призначений головним цензором (yushi dafu, 御史大夫).

Як ми вже зазначали раніше, письмові джерела попередніх епох вказують, що йому належало авторство пам'ятки «[Книга] Чао Цо», твір з тридцять однієї глави. На сьогодні вона вважається такою, що втрачена. Також завдяки бібліографії «Історії династії Суй» (Suishu, 隋書) відомо про інші пам'ятки під назвою «Нова книга [майстра] Чао» (Chao shi xin shu, 晁氏新書) та «Ліс думок» (Yilin, 意林), авторство яких належить йому. Проте про ці наративні джерела збереглися лише згадки, цитати і фрагменти в більш пізніх списках.

Що стосується його ідеологічної позиції, то його по-різному характеризують як представника традиції фа цзя та як прихильника політики соціального забезпечення, яка базується на девізі «заберіть там, де є достаток, і додайте те, чого не вистачає» (sun you yu bu bu zu, 損有餘補不足). Крім того, він виступав за «розвиток сільського господарства та заборону торгівлі» (zhong nong yi shang, 重農抑商), політику заохочення «переселення в прикордонні райони» (yi min shi bian, 移民實邊). Саме такими постулатами просякнуто твір. Його біографія міститься у творі Сима Цяня «Історичні записи» (Shi ji, 《史記》) у сто першій главі «Життєпис Юань Ана та Чао Цо» (Yuan Ang Chao Cuo liezhuan)⁶ та окремі згадки про його діяльність у різних главах.

Проте через кілька поколінь династії Хань традиція фа цзя почала втрачати свій престиж, прихильників і послідовників щодо таких методів та практик управління державою. Хоча кілька ханських і пізніших коментаторів і упорядників стародавніх текстів періодично класифікували як пам'ятки послідовників фа цзя (легістів), проте ця приналежність залишається надто довільною, щоб заслуговувати на включення автора тексту «[Книга] Чао Цо» до вищезгаданої суспільно-політичної школи.

Проведене дослідження дає підстави визначити загальні закономірності розвитку давньокитайської традиції інтелектуальної спадщини представників фа цзя як визнаного самостійного напрямку думки в межах «великого» інтелектуального руху пошуків (в період Чуньцю та Чжань'го), а також розкрити сутнісні особливості цього суспільного феномену зазначеного періоду.

Систематизація філософських принципів, підходів та аналізу текстів, авторства представників фа цзя, в аспекті виявлення особливостей досвіду реформ і суспільних змін за їх посередньої участі уможливила визначення сутнісних характеристик та місця авторів творів у «великому» каноні китайської суспільно значущої інтелектуальної спадщини історико-літературного матеріалу.

Таким чином, шляхом аналізу проблемних аспектів спадщини наративних джерел суспільно-політичної течії фа цзя, частина яких вперше вводиться до наукового обігу, з'ясовано, що традиція легізму бере свій початок у діяльності низки політиків, управлінців-реформаторів

⁶ [《史记》·《列傳》·《袁盎鼂錯列傳》 :11–20].

VII–V ст. до Р. Х. (Ґуань Чжун в Ці, Го Янь в Цзінь ⁷, Цзи Чань ⁸ та Ден Сі ⁹ з Чжен) або як іноді визначають – протолегістів, формують основні риси у IV ст. до Р. Х. (Шан Ян, Шень Бухай, Шень Дао) та отримують завершення у середині III ст. до Р. Х. у працях Хань Фейцзи. Пророблений аналіз дав змогу встановити, що до числа послідовників легізму відносять також таких реформаторів як Лі Куй ¹⁰, У Ці ¹¹, Цзоу Цзі ¹² та інші. Однак, на відміну від повчань Конфуція, Лао цзи, Мо цзи класичної доби діяльності «чжуцзи» (філософів, майстрів/мудреців) – доби «Чуньцю» – «Чжаньґо» (VIII–III ст. до Р. Х.), суспільно-політична течія фа цзя не мала визначеного засновника.

На основі вищевикладеного можна припустити, що багато текстів, які традиційно приписуються конкретним мислителям, містять явні анахронізми і, можливо, були написані поколіннями після смерті їх передбачуваного автора.

⁷ Го Янь (Guo Yan, 郭偃, 696–620 pp. до Р. Х.) державний діяч на посаді міністра «Дай фу» (dai fu, 大夫) в період «Весни й осені» в державі Цзінь під час правління Вень гуна (Jin Wen gong, 晉文公, 697–628 pp. до Р. Х.). Його реформаторські кроки відомі в історії під назвою «Метод Го Янь» (Guo Yan zhi fa, 郭偃之法) про який часто згадується у різних наративних джерелах, зокрема «Мо цзи» («Трактат] майстра Мо Ді», Mo zi, 墨子), «Ґо юй» («Промови держав», Guo yu, 國語), «Хань фей цзи», «Книга Шан Цзюня».

⁸ Політик, мислитель і реформатор Цзи Чань (Zi Chan, 子產, ?–522 pp. до Р. Х.) був першим в історії Стародавнього Китаю представником вищого управлінського апарату в державі Чжен на посаді державного міністра (國卿, guo qing), який в рамках своєї реформаторської діяльності опублікував «Кодекс законів» (chengwen fadian, 成文法典). Виходець із чженського аристократичного роду. У березні 536 року до Р. Х. у період правління чжоуського Цзін вана (Zhou Jing wang, 周景王, ?–520 pp. до Р. Х.) реформатор Цзи Чань наказав відлити бронзовий ритуальний посуд «дін» (ding, 鼎) із текстом єдиних законів і положень норм про покарання (zhu xing shu, 鑄刑書) і повідомив про це публічно. Проводив і інші реформи економічного спрямування в державі Чжен. Нащадки вважають його взірцем на посаді головного міністра у китайській історії.

⁹ У державі Чжен, яка була затиснута між двома могутніми державними утвореннями Цзінь і Чу та мала складне міжнародне середовище був також державний діяч Ден Сі (Deng Xi, 鄧析, 545–501 pp. до Р. Х.), який був підлеглим Цзи Чаня та перебував на високій адміністративній посаді «Дай фу» (dai fu, 大夫). Він був представником ранньо-легістських поглядів (xing ming zhi zhi, 刑名之治) та уклав новий кодекс законів, записавши їх на бамбукових дощечках, а тому і отримав назву «Бамбукового кодексу» (zhu xing, 竹刑). Висунув пропозицію, що «справи повинні вирішуватися законом». Кодекс мав практику застосування у державі Чжен і безумовно вплинув на еволюцію поняття закон в Стародавньому Китаї. Йому приписується авторство твору «Ден Сі цзи» («Трактат] майстра Ден Сі», Deng Xi zi, 鄧析子). В академічному співтоваристві продовжують точитися суперечки щодо його автентичності. Скоріш за все це підробка більш пізнього періоду, але при цьому прослідковується тісний ідейний зв'язок з оригінальною легістською концепцією щодо пошуку відповідей на гострі суспільні та управлінські питання.

¹⁰ У державі Вей в період «Весни й осені» був реформатор Лі Куй (Li Kui, 李悝, 455–395 pp. до Р. Х.) політична реформа у державі Вей здійснена Лі Куй називається «Вейго де Лі Куй бяньфа» (Weiguo de Li Kui bianfa, 魏國的李悝變法). Як ми вже зауважували раніше, йому належить авторство «[Книга] Лі [Куй] цзи».

¹¹ Політик і військовий діяч У Ці (Wu Qi, 吳起, 440–381 pp. до Р. Х.) провів реформу у державі Чу, яка в історичних хроніках називається «У Ці цзай Чуго де бяньфа» (Wu Qi zai Chu guo de bianfa, 吳起在楚國的變法). Головний фокус уваги було направлено на подолання корумпованих елементів та неефективного урядування. Автор твору «У цзи» («Трактат] майстра У цзи», Wu zi, 吳子), однієї з семи класичних праць військової стратегії Стародавнього Китаю.

¹² Політична реформа у державі Ці здійснена при правителі Вей вані (Qi Wei wang, 齊威王, 378 – бл. 320 р. до Р. Х.) головним міністром Цзоу Цзі (Zou Ji, 邹忌, 385–319 pp. до Р. Х.) «Ці го Цзоу Цзі де гайге» (Qi guo Zou Ji de gai ge, 齊國邹忌的改革). Цзоу Цзі відомий в історії своєю здатністю і прагненням приймати слухні поради, відбирати та призначати на відповідальні посади здібних людей, а також своєю рішучістю перетворити державне утворення Ці на могутню державу в системі Східного Чжоу. Під час свого управлінського періоду провів реформи для вирішення проблем зловживання владою з боку знаті. Він удосконалив правову систему, вміло застосовував систему винагород та покарань. Для підсилення військової компоненти держави було призначено головнокомандуючим військ генерала Тянь Цзі (Tian Ji, 田忌), а військового стратега школи дипломатії Сунь Біня (Sun Bin, 孫臏) військовим радником, які внесли великий вклад у зміцнення обороноздатності Ці.

Список джерел та літератури

- 《漢書》《志》《藝文志》 Книга [про епоху] Хань. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ctext.org/han-shu/yi-wen-zhi>
- 中國哲學書電子化計劃 《先秦兩漢》 - 《法家》 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ctext.org/legalism/zh?en=on>
- 《商君書》 [Книга] Шан Цзюня. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ctext.org/shang-jun-shu>
- [《法家》《管子》《任法》45:3]. «Книга майстра Гуаня». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ctext.org/guanzi>
- 《申子》 «[Книга] Шень цзи». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ctext.org/shenzi>
- 《上海博物館藏戰國楚竹書（六）》將出版 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20120215105445/http://www.ewen.cc/books/bkview.asp?bkid=136537&cid=408155>
- DUYVENDAK, Jan J.-L., trans. [1928] 1963. The Book of Lord Shang: A Classic of the Chinese School of Law. Reprint. Chicago: University of Chicago Press.
- EIRIK LANG HARRIS, 2016, The Shenzi Fragments: A Philosophical Analysis and Translation. New York: Columbia University Press.
- HAN FEI TZU: Basic writings, 1964, Translated by Burton Watson. New York and London, Columbia University Press.
- HAN FEIZI: The art of statecraft in early China, 2014, (Vol.1): A bilingual edition Petersen, J. Ø. & Pines, Y. Brill.
- HAN FEIZI: The Art of Statecraft in Early China: A Bilingual Edition, 2024, (Vol. 2) Harbsmeier, C., Petersen, J. Ø. & Pines, Y. Brill.
- HAN FEIZI: The Art of Statecraft in Early China, 2025, Petersen, J. Ø., Pines, Y. & Harbsmeier, C. (Translator), 2025, 1st; Bilingual edition ed. Boston: Brill.
- LIAO, W. K., trans., 1939–1959, The Complete Works of Han Fei tzu: A Classic of Legalism. London: Probsthain.
- PAUL R GOLDIN. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://upenn.academia.edu/PaulGoldin>
- PAUL M. THOMPSON, 1979, «The Shen Tzu Fragments» (PhD diss., University of Washington, 1970), The Shen Tzu Fragments. Oxford: Oxford University Press.
- PINES, Yuri, trans. and ed., 2017, The Book of Lord Shang: Apologetics of State Power in Early China. New York: Columbia University Press.
- RICKETT, W. Allyn, trans. and ed. 1985 and 1998. Guanzi: Political, Economic, and Philosophical Essays from Early China (volumes 1–2). Princeton: Princeton University Press.
- SHANG YANG, 2025, Le Livre du Prince Shang, Présentation et traduction de Jean Lévi. Flammarion.
- VOGELSANG, Kai, trans., 2017, Shangjun shu: Schriften des Fürsten von Shang. Stuttgart: Alfred Kröner.

References

- 《漢書》《志》《藝文志》 Han shu. [Online]. Available from: <http://ctext.org/han-shu/yi-wen-zhi> [In Chinese].
- [《法家》《管子》《任法》45:3]. Guan zi. [Online]. Available from: <https://ctext.org/guanzi> [In Chinese].
- 中國哲學書電子化計劃 - 先秦兩漢 - 《法家》 Zhong guo zhe xue shu dian zi hua ji hua. xian Qin liang Han. Fajia. [Online]. Available from: <https://ctext.org/legalism/zh?en=on> [In Chinese].
- 《商君書》 Shangjun shu. [Online]. Available from: <http://ctext.org/shang-jun-shu> [In Chinese].
- 《申子》 Shen zi. [Online]. Available from: <http://ctext.org/shenzi> [In Chinese].
- 《上海博物館藏戰國楚竹書（六）》將出版 [Online]. Available from: <https://web.archive.org/web/20120215105445/http://www.ewen.cc/books/bkview.asp?bkid=136537&cid=408155> [In Chinese].
- DUYVENDAK, JAN J.-L., trans. [1928], 1963, The Book of Lord Shang: A Classic of the Chinese School of Law. Reprint. Chicago: University of Chicago Press. [In English].
- EIRIK LANG HARRIS, 2016, The Shenzi Fragments: A Philosophical Analysis and Translation. New York: Columbia University Press. [In English].
- HAN FEI TZU: Basic writings, 1964, Translated by Burton Watson. New York and London. Columbia University Press. [In English].

- HAN FEIZI: The art of statecraft in early China, 2024, (Vol.1): A bilingual edition Petersen, J. Ø. & Pines, Y. Brill.
- HAN FEIZI: The Art of Statecraft in Early China: A Bilingual Edition, 2014, (Vol. 2) Harbsmeier, C., Petersen, J. Ø. & Pines, Y. Brill. [In English].
- HAN FEIZI: The Art of Statecraft in Early China. Petersen, J. Ø., Pines, Y. & Harbsmeier, C. (Translator), 2025, 1st; Bilingual edition ed. Boston: Brill. [In English/Chinese].
- LIAO, W.K., trans., 1939–1959, The Complete Works of Han Fei tzu: A Classic of Legalism. London: Probsthain. [In English].
- PAUL R GOLDIN. [Online]. Available from: <https://upenn.academia.edu/PaulGoldin> [In English].
- PAUL M. THOMPSON, 1979, «The Shen Tzu Fragments» (PhD diss., University of Washington, 1970), The Shen Tzu Fragments. Oxford: Oxford University Press. [In English].
- PINES, YURI, trans. and ed., 2017, The Book of Lord Shang: Apologetics of State Power in Early China. New York: Columbia University Press. [In English].
- RICKETT, W. Allyn, trans. and ed. 1985 and 1998. Guanzi: Political, Economic, and Philosophical Essays from Early China (volumes 1–2). Princeton: Princeton University Press. [In English].
- SHANG YANG, 2025, Le Livre du Prince Shang, Présentation et traduction de Jean Lévi. Flammarion. [In French].
- VOGELSANG, KAI, trans., 2017, Shangjun shu: Schriften des Fürsten von Shang. Stuttgart: Alfred Kröner. [In German].

Корпус нарративних джерел суспільно-політичного вчення фа цзя (легістів)

У статті подано комплексну характеристику історичних нарративних джерел Стародавнього Китаю (доціньські тексти представників суспільно-політичної течії фа цзя з імператорського каталогу династії Хань) вивчення і дослідження яких триває і донині.

Пророблений аналіз дав змогу виконати важливе завдання, а саме донести до українського читача систематизоване тлумачення праць представників фа цзя епох Чуньцю та періоду Чжаньго та надати доволі вичерпну інформацію щодо структури, історії створення, авторства, збереженості, автентичності кожного окремого тексту, уточненої термінології та опрацювання джерел західними науковцями.

Дослідження інтелектуального надбання давньокитайських легістських концепцій є своєчасним в межах завдань вітчизняного китаєзнавства, оскільки проливає світло на складність і неоднорідність розвитку суспільно-політичної думки китайських мислителів зазначеної історичної доби.

Практичне значення: неоціненний матеріал для уточнення усталених постулатів у підручниках та матеріалах семінарських занять з історії Стародавнього світу, Стародавнього Китаю зокрема з тематики аналізованого історичного періоду.

Ключові слова: Легізм, писемні джерела фа цзя, історія Стародавнього Китаю, доба Чуньцю («Весни і осені»), доба Чжаньго («Воюючі держави»), китайська інтелектуальна традиція.

Koshovyi Serhiy, Ph.D., Candidate of Historical Sciences, Chief specialist, The Secretariat of the Cabinet of Ministers of Ukraine.

Кошовий Сергій, кандидат історичних наук, головний спеціаліст, Секретаріат Кабінету Міністрів України.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1079-1040>

Received: 17.04.2025

Advance Access Published: October, 2025